

**Úvodní zamyšlení: christianizace, etatizace
a interiorizace víry**
*(Čím inspiroval Petr Sommer bádání,
které nikdy nekončí)*

MARTIN NODL

Zkoumání christianizace českých a polských zemí ve středověku má téměř dvousetletou tradici. V 19. století se otázkami geneze christianizace zabírali primárně katoličtí historikové, pro něž byly dějiny křesťanství především dějinami institucionalizované církve. Přístup k církevním dějinám jako k dějinám instituce výrazně poznamenal a na dlouhá léta přímo určoval (a de facto určuje dodnes) nejen vývoj bádání, ale i badatelské přístupy.

Do původně ryze historického uvažování nad genezí christianizace vnesla především v meziválečném období celou řadu impulzů archeologie. Archeologie se ale nekoncentrovala výlučně na dějiny institucionální církve. Svou pozornost zaměřila rovněž na výzkum christianizace jako takové. Hlavní tematickou inovací se stal výzkum pohřebišť, resp. pohřebního ritu. Jako každá inovace i tato ale ve zjednodušené interpretační rovině vedla v obecném povědomí k rozšíření nejrůznějších stereotypních představ typu: kostrové pohřby jsou jednoznačně křesťanské, obětiny v hrobech jsou výrazem pohanství či semipohanství. Moderní medievistice i moderní archeologii středověku poté trvalo velmi dlouho, než se jim podařilo podobně zjednodušující soudy relativizovat.¹

---

¹ Srov. IVO ŠTEFAN, *Změna pohřebního ritu v raném středověku jako archeologický a kulturně-antropologický problém*, *Archeologické rozhledy* 59/2007, pp. 805–836; PETR

Soudobé bádání o počátcích a rozvoji christianizace v zemích středověkého Českého a Polského království představuje dialog mezi historií, archeologií a kulturní antropologií. Výzkum institucionální církve badatelským přístupům nadále dominuje, avšak vydatně je doplňován a propojován tázáním se po hloubce křesťanské víry, po míře interiorizace víry, po rozdílech mezi křesťanstvím politických a mocenských elit na straně jedné a většinového obyvatelstva, žijícího v raném středověku na venkově a v nečetných hradištích i jejich podhradích, od 13. století ale stále častěji v dynamicky se rozvíjejících městech, na straně druhé.

Christianizace, původně redukována na přijetí křesťanství knížaty a jejich nejbližší družinou, na založení biskupství či arcibiskupství, na fundace klášterů a rozvoj církevní správy, usilující o zefektivnění výběru nejrůznějších církevních dávek a poplatků, získala ve 21. století příchod pozvolného procesu.

Jeho počátky jsou v českém a polském prostředí spatřovány v 9., resp. v 10. století, přičemž se dnes obecně přijímá, že v mnoha ohledech nebyla christianizace zcela dovršena až do konce 15. století. Zvláště to platí o vytěsnění všech starších pohanských náboženských praktik, stejně tak jako o interiorizaci víry, jež není založena výhradně na vnějších, výhradně materializovaných projevech.

Christianizace tedy přestala být chápána jako jednorázový akt pokřtění čtrnácti českých knížat v Řezně roku 845, českého knížete Bořivoje arcibiskupem Metodějem či polského knížete Měška roku 966. Christianizace je dnes naopak považována za komplikovaný proces, jehož součástí byla i pohanská povstání, jež, někdy úspěšně, pokřesťanštění zcela zastavila, či přinejmenším na několik let zpomalila. Uvědomění si, že christianizace je dlouhodobým procesem, umožnilo historikům, archeologům i antropologům začít studovat celou řadu dříve nenastolených, či pouze letmo nadhosených otázek, na něž není snadné najít jednoznačné odpovědi.²

Formulování takovýchto otázek bylo jednou z hlavních idejí mezinárodního, česko-polského grantového projektu *Pagans and Christians. Christianisation in the Bohemian and Polish Kingdoms in the Middle Ages*, společného projektu Grantové agentury České republiky (22-35826K) a Narodowego Centra Nauki (DEC-2021/03/Y/HS3/00052) v programu

---

SOMMER, *Die christlichen Bestattungen*, in: Europas Mitte um 1000, díl 1: Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie = Europe's centre around Ad 1000, Stuttgart 2000 s. 426–429.

² PETR SOMMER, *Christianizace střední Evropy a archeologické prameny*, *Slavia Antiqua* 37/1996, s. 137–145.

Weave-UNISONO. Předkládaná kniha je jedním z výstupů tohoto projektu. Vznikla na základně několika společných pracovních zasedání členů projektu, k nimž byli přizváni rovněž další čeští a polští badatelé, kteří se dlouhodobě věnují výzkumu christianizace v horizontu 9. až 15. století.

* * *

Od počátku roku 2022 byl aktivním spolupracovníkem projektu archeolog Petr Sommer, pro kterého christianizace představovala celoživotní téma. Dokončení projektu se ale bohužel nedežilo. Dne 12. srpna 2023 nečekaně odešel do archeologického nebe.

Petr Sommer přispěl k bádání o dějinách christianizace v několika rovinách. Z metodologického hlediska propojoval archeologii a historii; výzkum pojímal jako genetický proces, přičemž důraz kladl na vztah normy a žité reality a na vzájemné vazby raně středověkého státu a přijetí křesťanství. Sommerovo pojetí archeologie přitom nikdy nekončilo u analytických metod. Uvědomoval si skutečnost, že archeologie je vědou úzce propojenou s historiografií, resp. z historiografie původně vycházející, že archeologie má své limity, že pro ni existují nepřekročitelné bariéry stejně jako otázky, na které prostě nedokáže odpovědět.³ Zároveň opakovaně zdůrazňoval, že veškeré archeologické otázky, tedy i ty týkající se procesu christianizace, mají svůj dějinný kontext.

Genetický pohled na dějiny v případě Petra Sommera výrazně ovlivnily jeho badatelské počátky. Ty byly spojeny s osobností Miroslava Richtera, jenž v českém prostředí započal v 60. letech 20. století systematické výzkumy středověkých klášterů. Tato skutečnost předurčila Sommerovo badatelské zaměření, jež se soustředilo na dějiny středověké církve. Zkoumání raně středověkých benediktinských klášterů zásadně zformovalo Sommerovo chápání církve jako instituce.⁴ S tím se pojila jeho citlivost pro dobovou terminologii, již usiloval ukotvit rovněž v obecně sdíleném

---

³ PETR SOMMER, *K poznání církevní hmotné kultury 13. století v Čechách*, *Archaeologia historica* 14/1989, s. 53–63.

⁴ PETR SOMMER, *České kláštery 10.–13. stol. ve světle archeologických výzkumů*, *Archaeologia historica* 3/1978, s. 337–346; *Ostrov by Davle and Sázava - excavations in Early Medieval Monasteries*, in: *Archaeology in Bohemia 1981–1985*, Praha 1986, s. 209–220; *První dvě století benediktinských klášterů v Čechách*, *Studia mediaevalia Pragensia* 2/1991, s. 75–100; TÝŽ, *Břevnov a české benediktinské konventy ve středověku. Poznámky k jejich hmotné kultuře*, in: *Břevnov v českých dějinách*, Praha 1997 s. 25–33; TÝŽ, *Life in a Benedictine Monastery - Architectural Form and Daily Rhythm of Life*, in: *Open the Gates of Paradise. The Benedictines in the Heart of Europe 800–1300*, Praha 2015, s. 89–111.

pojmoslovném aparátu moderního bádání.⁵ V 80. letech minulého století se ponořil do archeologického výzkumu Sázavského kláštera.⁶ A právě díky tomuto mikropohledu se jeho chápání dějin christianizace postupně posouvalo od ryzí archeologie institucionální církve k archeologii víry. Víru chápal, stejně jako je tomu v našem grantovém projektu, jako ritualizované jednání. Fascinovaly ho především nálezy lidských kostí ve zdivu raně i vrcholně středověkých kostelů, předměty magické povahy, obětiny či plakety apoštolů v základech sakrálních staveb.⁷ Od 90. let stále častěji pracoval s pojmem *interpretatio christiana*, který považoval za klíč pro proces adaptace pohanských zvyklostí pro nejrůznější projevy křesťanství.

Již o desetiletí dříve si ale již uvědomoval, že církev jako instituce stojí (a padá) na normách. Pro výzkum christianizace proto pro něho začaly hrát prvořadou úlohu nejrůznější církevně právní příručky a obecně uznávané normy. Z tohoto důvodu zkoumal mnišské řehole, penitenciáře, kapituláře, církevní i světské zákoníky a modelová kázání určená k poučení nepočteného farního kléru.⁸ Pevně přitom věřil, že norma vycházela z reality, odrážela ji, či naopak ve svém důsledku utvářela. Proto se v jeho badatelském slovníku hojně vyskytují slova jako „kauzalita“, „systematicky“, „logicky“. Naopak mnohem méně v jeho textech najdeme pojem „zákonitě“, přestože mnohdy psal o „nevyhnutelnosti dějinného dění“. Otázkou je, zda užívání

⁵ PETR SOMMER, *K postihnutelnosti terminů ecclesia a capella v archeologických pramenech*, *Archaeologia historica* 7/1982, s. 453–469; TÝŽ, *Frühmittelalterliche Kirche und Städte in Böhmen*, in: *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nicht-agrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, Berlin 1995, s. 212–220.

⁶ PETR SOMMER, *Benediktinská Sázava*, *Sázavsko* 1/1993, s. 38–49; TÝŽ, *Podoba sázavského kláštera v 11. a ve 12. století*, *Sázavsko. Historie – tradice – současnost* 2/1994, s. 33–47; TÝŽ, *Benediktinské opatství v Sázavě a jeho laické zázemí*, in: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, Opole-Wrocław 1996, s. 419–423; TÝŽ, *Sázava a české kláštery 11. století*, in: *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*, Praha 2006 s. 145–159.

⁷ PETR SOMMER, *Der Grundstein der Rundkirche von Levý Hradec*, in: *Život v archeologii středověku. Sborník věnovaný Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi*, Praha 1997, pp. 586–595; TÝŽ, *Základová obětina ze Sázavského kláštera*, in: *In memoriam Jan Rulf*, Praha 2000, pp. 370–375; TÝŽ, *Základová obětina z mochovského kostela*, in: *Regnum Bohemiae et Sacrum Romanum Imperium. Sborník k počtě Jiřího Kuthana*, České Budějovice 2005, pp. 493–496; TÝŽ, *Základová obětina ze sázavského kláštera*, *Sázavsko* 6/1999, s. 21–31; TÝŽ, *Sázavský klášter*, Praha 1996; TÝŽ, *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*, Praha 2006.

⁸ PETR SOMMER, *Středověký kostel – svědectví Homiliáře opatovického*, in: *Historiografické a historické problémy středověku*, (edd.) Dana Dvořáčková–Malá, Jan Zelenka, Robert Šimůnek, Praha 2016, s. 43–46, 172–176.

těchto pojmů bylo ozvukem dominance marxistického přístupu v českém historickém i archeologickém bádání 70. a 80. let 20. století. Odpověď je komplikována tím, že dnes není možné říct, zda konkrétní badatelé užívali svých slov vědomě, či naopak pouze podprahově. Pravdou však je, že tyto termíny najdeme především v Sommerových tištěných studiích, kdežto v mluvě jich prakticky neužíval.

Pro archeologa církevních dějin raného a vrcholného středověku je výjimečné, že stejný důraz Petr Sommer kladl jak na hmotné artefakty, tak na psané prameny. V kronikách a legendistice obdobně jako v textech normativních hledal ozvuk reality, do jisté míry pod vlivem Františka Grause, k jehož odkazu se jako jeho byt' jen krátkou dobu žák na pražské filozofické fakultě hlásil. Zároveň mu byl blízký způsob čtení legend, jak ho praktikoval Václav Chaloupecký, kterého Graus rozhodně v lásce neměl. Čemu se naopak Sommer bránil, bylo nadužívání analogií a komparace, prostorově i časově velmi vzdálené. Ke zdánlivým či jen velmi málo pravděpodobným analogiím přistupoval s opatrností a obezřetností. Nejvýrazněji se tato jeho obezřetnost projevila v případě interpretací Jürgena Petersohna a Petra Kubína, týkajících se osoby Sommerovi tolik blízkého hrdiny, svatého Prokopa.⁹

Christianizaci chápal jako součást raně středověkého etatismu. Již v raných textech 80. letech 20. století Petr Sommer kladl důraz na funkci církve během upevňování moci raně středověkého státu.¹⁰ Zajímala ho téměř výlučně christianizace shora, christianizace elit a její vztah k budování církevně správních struktur. V hledáčku jeho zájmu stály vztahy biskupa a panovníka, biskupa a církevní organizace a biskupa a farního kléru. Odpovědi, které Petr Sommer v průběhu let odborné veřejnosti překládal, ale nebyly jednoznačné. Vždy totiž záleželo na kontextu. Někdy mluvil o silné roli církve během etatizace, jindy byl naopak opatrný a úlohu církve hodnotil jako méně výraznou. Přesto je možné tvrdit, že po roce 1989 na Petra Sommera stále intenzivněji působil koncept Dušana Třeštíka, jenž vliv církve při formování raně středověkého státu pokládal za rozhodující. Na rozdíl od Třeštíka ale Sommer mnohem méně zdůrazňoval přenášení fran-

⁹ PETR SOMMER, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007.

¹⁰ PETR SOMMER, *Časně feudální stát Přemyslovců (10.–12. století)*, in: Čechy v době slovanské, Praha 1984, s. 167–189; PETR SOMMER (ed.), *Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000*, Praha 2001; TÝŽ, *Christianizace raně středověkých Čech*, in: České země v raném středověku, Praha 2006, s. 85–91; IVANA BOHÁČOVÁ, PETR SOMMER (edd.), *Raný český stát 10. století*, Praha 2020.

ského modelu církve do prostředí českého knížectví.¹¹ To po mém soudu souviselo jak s jeho obezřetností, tak s již zmíněnou nedůvěrou v analogie. Rozdíl mezi raně přemyslovským státem a státem franským je v mnoha ohledech evidentní a není možné na něj nebrat zřetel.

Překvapivě nikde ale u Petra Sommera nenajdeme odpověď na základní otázku: Proč tak snadno? Fakticky se jedná o otázku, kterou si bádání o počátcích christianizace klade jen výjimečně. Proč bylo pohanství poraženo křesťanstvím tak jednoduše? Proč jsou pohanské kultury a rituály tak rychle překryty kultury a rituály křesťanskými? Bylo pohanství vskutku tak slabé, tak málo propojené se světskou mocí, tak mělce ukotvené v tehdejší společnosti? Když totiž nejen Petr Sommer mluví o pohanství, chápe ho jako relativně propracovaný, institucionalizovaný i ritualizovaný systém, založený na příkazech a zákazech, tedy na dohlížitelském principu. Pokud tomu tak ale bylo, pak je ona snadnost pádu pohanství jako institucionalizovaného náboženství překvapivá, ne-li nepochopitelná. Jednu z cest, jak daný paradox vysvětlit, Sommer spatřoval ve výzkumu dvojvěří, tzn. vzájemného soužití nového křesťanství a starého pohanství.¹²

Pevnou součástí Sommerova konceptu christianizace jako dlouhodobého procesu je teze o druhé vlně christianizace ve 13. století.¹³ Sám se sice dané problematice badatelsky věnoval jen okrajově, avšak o fakticitě druhé vlny christianizace, jež měla vést k zniternění víry, byl přesvědčen. Vcelku překvapivě, což je ale problém značné části uvažování o dlouhé christianizaci, jež byla dovršena (popřípadě nebyla vůbec dovršena) až na konci 15. století, Petr Sommer totiž příliš nebral zřetel na výzkumy, jež jasně ukazují, na jak nízkém stupni byla interiorizace víry ve středovýchodní Evropě ještě ve druhé polovině 14., resp. po celé 15. století: pověrečné jednání, materializace víry, přežívání (vědomě či nevědomě) pohanských praktik, neznalost základních modliteb, nedodržování základních mravních norem laiky i kleriky, nevzdělanost duchovních, důraz na vizualizované podoby

¹¹ Například PETER SOMMER, *Církev a český stát od 10. do 13. století*, in: Przemyslidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii, Poznań 2006, s. 43–77.

¹² PETER SOMMER, *Duchovní svět raně středověké české laické společnosti*, in: Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa, Praha 1998, s. 133–166; TÝŽ, *Heidnische und christliche Normen im Konflikt - Die Vorstellungswelt der böhmischen Gesellschaft im frühen Mittelalter*, in: Prozesse der Normbildung und Normveränderung im mittelalterlichen Europa, Stuttgart 2000, s. 161–186; TÝŽ, *Život v raně středověkých Čechách podle nejstarších prokopských legend*, Sázavsko. Historie – tradice – současnost 8/2001, s. 4–27.

¹³ PETER SOMMER, *Druhá vlna christianizace české společnosti*, in: Přemyslovci. Budování českého státu, (edd.) Dušan Třeštík, Josef Žemlička, Praha 2009, s. 398–409, 413–417.

víry bez jakéhokoli duchovního obsahu apod. Problém pro archeologa zkoumajícího míru interiorizace víry v pozdním středověku samozřejmě spočívá v tom, že tuto problematiku až na výjimky není možné studovat archeologicky, a tudíž se ze zorného pole archeologie téměř vytrácí, vyjma výjimečně doložených pohanských reliktnů v pohřebním ritu.

Výše uvedeným ale nemá být řečeno, že je třeba tezi o druhé vlně christianizace ve 13. století opustit. Pouze by ji bylo třeba zpřesnit a omezit na druhou vlnu institucionalizace církve. Součástí takového přístupu samozřejmě musí být mnohem větší důraz na studium recepce gregoriánských reforem v českém a polském prostředí a následně i reforem lateránských. Právě v takovém smyslu se pokouší znalosti některých prozatím spíše opomíjených témat druhé vlny institucionalizace církve prohloubit několik studií v této knize, které rovněž zcela záměrně reagují na koncept christianizace, jak s ním pracoval Petr Sommer.

Základy tohoto konceptu: důraz na formování a rozvoj institucionalizované církve, na pronikání církevně kanonických norem do českého a polského církevního života a na jejich obtížné prosazování do církevní praxe, na zkoumání koexistence pohanství a křesťanství, včetně *interpretatio christiana* jako principu absorbování rituálních praktik staré víry vírou novou, tedy otázky, jež provázely vědecký život Petra Sommera, tvoří základ uvažování o procesu christianizace v dlouhém dějinném období od 9. do konce 15. století, jak ho prezentuje tato monografie a jak byl formulován v našem grantovém projektu.

Protože se Petr Sommer mohl podílet na řešení tohoto mezinárodního, česko-polského grantového projektu jen v omezené míře, budiž tato kniha poctou a zároveň též díkem jeho osobě, jež nadále zůstává pro výzkum christianizace velkou inspirací.